

Tanzimat Dönemi Romanlarında Hürriyet ve Esaret İzlekleri

MUSTAFA KARABULUT

Kölelik kurumu tarih sürecinde çok eskilere dayanmaktadır. İlk çağlardan beri görülen bu kurum Sümer, Akad, Eski Mısır, Hitit, Fenike, Babil, Hint uygarlıklarında, Eski Yunan ve Roma’da ve Araplarda karşımıza çıkar. Hun, Göktürk ve Uygurlarda da bu hususla karşılaşırız. Tarihin hemen her döneminde görülen köle ticareti Fransız İhtilali’nden sonra 1794’te Fransa’da 1807’de İngiltere’de, 1858’de Portekiz’de, 1863’de Hollanda’da ve 1865’te ise ABD’de yasaklanır.

“Uluslararası platformda konu 1890 yılında Brüksel Konferansında ele alınarak Afrika’dan yapılmakta olan köle ticaretinin sona erdirilmesi için ciddi tedbirler benimsenmiş, ardından 1919 tarihli Saint–Germain Antlaşması’yla uluslararası ve kıtalararası köle ticareti gözetim altına alınmıştır” (Parlatır 1992: 2).

1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile kölelik ve köle ticareti yasaklanır.

Osmanlı Devleti’nde kölelik kurumu İslam hukuku kurallarına göre düzenlenmiştir. Bu sebeple kölelere iyi muamele edilmesi esas alınmıştır. Buna karşın köle mülkiyet hakkına sahip olmadığı gibi, efendisi öldüğünde mirasçılara mal gibi devreder. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra 1857, 1889, 1891 ve 1909 yıllarındaki kanun ve fermanlarla köle ticareti yasaklanmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.

Tanzimat Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Batılılaşma sürecinde çok önemli bir aşamadır. Bu döneme kadar Osmanlıda ilmî, askerî, sosyal vb. alanlarda değişimler olmasına rağmen, asıl büyük atılımlar Tanzimat Dönemi’nde görülür. *“Bu aşamada (1839-1877), artık, askerî ve teknik aktarmala-*

rın çok ötesine geçilmiş, resmen Batı'nın idarî usulleri ve kanunları da alınmaya başlanmıştır" (Budak 2008: 411). Tanzimat Dönemi'nin siyasi ve sosyal yapısı dönemin edebiyat dünyasına yansımakta geç kalmaz. Özellikle dönemin önemli bir insan hakları ihlali olan köle ticareti, roman ve hikayelerde sıkça ele alınır.¹

İnsan haklarının ihlali, yüzlerce hatta binlerce sene süregelen bir olgudur. Bu husus 19. yüzyıla gelindiğinde önceki dönemleri aratmayacak derecede kendisini hissettirir. "19. yüzyıl parçalanmalar, paylaşımlar ve yeni oluşumlar çağıdır" (Korkmaz 2009: 13). 19. yüzyıl Avrupa'sında köleliğin resmen kaldırılmış olmasına rağmen, dünyanın birçok yerinde köle ticareti yapılır. Özellikle Amerika'da zenci kölelerin alınıp satılması devam eder. Ayrıca Osmanlı toplumunda köle alım satımı imparatorluğun son yıllarında da görülür. Osmanlı Devleti'nde kölelik, tercih edilme sebeplerinden ve hukuksal zaafardan dolayı genel olarak kadınları etkiler. Fransız İhtilali'nin getirdiği İnsan Hakları Beyannamesi'nin etkisi, Tanzimat dönemi romancılarını esaret temasına yönlendirir. "Ancak Tanzimat romanında çok sık rastlanan bu tema sosyal bir problem olarak değil, daha çok romantik ve melânkolik bir duygunun temeli olarak işlenmiştir" (Okay 1991: 151).

322

Hürriyet konusunda dönemin sanatçıları oldukça hassastır. Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa gibi sanatçılar bu fikri, eserleriyle okuyucuya iletirler. Şinasi'nin, *Ettin âzâd bizi olmuş iken zulme esir* (Zulme esir olmuşken bizi hür kıldın) mısraı ile *Bir itıknamedir insana senin kanunun / Bildirir haddini sultana senin kanunun* (Senin kanunun insan için bir hürriyet belgesidir. Senin kanunun sultana haddini bildirir) beyti, dönemin romanlarında işlenecek olan hürriyet temasına da bir zemin hazırlar. Yine, Namık Kemal'in "Hürriyet Kasidesi" de bu temayı ayrıntılı biçimde ele alır. Bu şiirin bir mısrasında, *Ne efsunkâr imişsin âh, ey didâr - ı hürriyet / Esir - i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten* diyerek hürriyetin öneminden bahseder. Namık Kemal, bu eserinde "iradeli insan anlayışı" (Enginün, 1998: 21) ortaya koyar. Namık Kemal'in bu eseri hürriyet fikrinin "ihtilâlci bir beyannamesi" (Okay 2005: 19) olarak dönemin fikir yapısının temelini oluşturur.

Tanzimat Dönemi romanlarında hürriyet ile esaret teması birlikte işlenir. Bu husus Namık Kemal'den başlayıp Ahmet Mithat Efendi ile devam eder. "Ahmet Mithat, *Türk Edebiyatında, dışarlak yani kendisinden çok çevresi ile ilgili yazar tipinin en dikkate değer örneğidir*" (Akyüz 1995: 70). Aynı tema Servet-i

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İsmail Parlatır, *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Fünûn Dönemi romancılarına kadar devam eder. Bu konunun işlendiği romanlarda genellikle, “Kafkasya’dan kaçırılan ve sonra İstanbul’da satılan kız ve erkek çocukların yeni topraklarda efendileriyle olan ilişkileri, çektikleri ıstıraplar, daha çok acı sonla biten aşk hikâyeleri anlatılır” (Karabulut, 2008: 207). Esirlerin vatanlarına olan özlemleri, efendileriyle olan aşkları, romanlara duygusallık katar.

2. Hürriyet ve Esaret İzlekleri Bakımından Tanzimat Romanlarına Bakış

Tanzimat Dönemi’nde esaret konusunu ele alan ilk eser Ahmet Mithat’ın “Esaret” adlı öyküsüdür. Bu sebeple bunun edebiyat tarihimizde önemli yeri vardır. Bu hikâyede, Zeynel Bey’in satın aldığı ve sonradan birbirine nikâhladığı Fatin ve Fitnat, kardeş olduklarını bir tesadüf eseri öğrenince, efendilerine bir mektup yazarak intihar eder. Aşağıdaki parçada Zeynel Bey’in evi tanıtılırken cariyeler hakkında da bilgiler verilir:

“Şöyle ki ehbbadan birisi bizim için bir cariye aldı ve konağa gönderdi. Mezburenin hüsn ü anı matluba tevafuk eylediği gibi bir iki ay müddet devam eden tecrübe ve imtihan üzerine ahlâk ve etoarını dahi beğendiğimden ve bu bapta kendimi aldatmak için bîçareyi kayd-ı esirden kurtarmayı da eser-i hamiyet ve insaniyet addeylediğimden ahbabım mumaileyhin işbu hediyesine mukabil biz dahi seksen yüz kese kıymet ve değeri olan dört odalı bir haneyi kendisine hediye yollu terk eyledik. Cariyeyi aldık. Hulâsa-i kelâm tevilli mevilli bir evlendik.” (Letaif-i Rivayat, “Esaret”, 14)

Zeynel Bey’in eşi de bir cariyedir. Her ne kadar eşine bir esir olduğunu belli etmemeye çalışsa da bunu başaramadığını sandığı için üzülmemektedir. Kendisi her ne kadar ona esir gözüyle bakmamaya çalışsa da kadın, “Ben yine de esir değil miyim, ister ise öldürür bile” (Esaret, 14) diye düşünebilir. Yazar, Zeynel Bey’in bakışıyla, kendi düşüncelerini iletir:

“Odalık sıfatında bulunan cariyelerin bir de başka türlüleri vardır. Bunlar bilemem hangi nokta-i istinada müsteniden bir başka hâl ve tavırda bulunurlar. Fakat âlemde her sınıf nev’ değil mi? İşte cariye kısmı dahi birkaç nev’ olup en büyük kısmı, yani esaret ne demek olduğunu bilenleri bizim odalık tavır ve efkârında olduğundan mezbure dahi onlar idadındadır.” (Letaif-i Rivayat, “Esaret”, 14)

Zeynel Bey, eşine okuma ve yazma dersleri vererek ona ne kadar önem verdiğini de göstermek ister. Zeynel Bey’in hayatı hakkında bilgiler verildikten sonra hikâyenin seyri değişmeye başlar. Dostu Sıtkı Bey ona sekiz dokuz yaşlarında, mavi gözlü bir kız getirmiştir. Zeynel Bey bu çocuğu çok sever ve Sıtkı Bey’in ısrarlarına dayanamayıp evine almayı kabul eder. Bu kızla birlikte

ondan iki-üç yaş büyük olan bir de erkek köle alır:

“Artık bunda esaret denilecek bir şey yoktur. Kendinize evlat edersiniz. Hem de baksanıza yumurcak ne güzel gazete okuyor! deyip koynundan çıkarıldığı ve “Al kızım oku” diye eline verdiği bir gazeteyi saldır saldır okumaya başladığı gibi artık tahammül edemeyerek hemen hareme gönderdim ve Sıtkı Bey’e tembihim mucibince akşam üzeri esirci gelerek kızcağzın iki yüz elli lira baha-sını verdiğimde herif, “Beyefendi! Bir de köle var. Görseniz o bundan güzel ve zeki ve pek güzel okuyor. Hem o gayet kibar bir yerden çıkma. Terbiyesi de gayet yolunda.” (Letaif-i Rivayat, Esaret, 16)

Zeynel Bey’in, satın aldığı kölelerini evlatlık edinmesi, bize Tanzimat yazarlarının cariyeye hususundaki genel tavrını da vermesi bakımından önemlidir. Doğu ve Batı toplumlarında esirlere farklı yaklaşılması, eserlerde ön plana çıkarılır. Zeynel Bey’in Fatim ve Fitnat’ı birbirine nikâhlaması, Ahmet Mithat’ın amacını yansıtır.

“Esaret” adlı hikâyenin sonunda, Fitnat ile Fatim birbirlerine hayat hikâyelerini anlatır. Büyük bir tesadüf eseri, bu iki sevgili kardeş olduklarını öğrenir. İki kardeş bu talihsizliği intihar ederek sona erdirirler. Yazarın bu iki kahramanı intihar ettirerek öldürmesinin sebeplerinden biri de esaretin kötülüğünün derecesini artırmaktır.

Tanzimat Dönemi’nin önemli yazarlarından olan Ahmet Mithat Efendi eserlerinde esaret izleğini sık sık işler. Batı medeniyetindeki esaret anlayışını Ahmet Mithat Efendi benimsemez; kendisi, genellikle esirlere acır ve onlara değer verir. Bunların bir kısmını efendileriyle evlendirerek mutlu etmek ister. *“Tanzimatçılara hâkim olan trajik duygu Ahmet Mithat’ta ilk devresi hariç, mesut sonlu mevzulara döner”* (Okay 1991:152). *Jön Türk*’te eski bir cariyeye olan Dilşinas Hanım, evin hanımı olur. Kızı Ahdiye’nin düğünü de eski-yeni usûlde karışık olarak yapılır. *Müşahadat*’ta Batı’nın Osmanlı’daki esaret anlayışına olumsuz yaklaşmasını önler:

“Frenk ukalâstı, bizdeki esareti muaheze ederler ha? “Esaret” kelimesindeki hüküm, bizim maişet-i İslâmiyemiz âleminin neresinde görülmüştür? Hangi cariyeye esaretten dolayı dūcâr-ı sefalet olmuştur? İçlerinde kaç tanesi kocasız kalmağa mahkûmdur? Bilâkis bizdeki cariyelerin ev bark, çoluk çocuk sahibi olmak yüzünden nail olageldikleri bahtiyarlık, Beyoğlu’nda değme nûk-baht familya kızlarında bile görülemiyor. Hele cariyeye istihdamını tervîc-i esarettir diye redd ederek, beslemeler istihdamını, muvâfık-ı medeniyettir diye kabul eyleyen alafrangalık âleminin, besleme biçareleri meyânında kendisini o sefaletten

kurtarabilip de ev bark sahibi olabilenleri güç tahattur edilebilecek, parmakla sayılacak kadar nevadirdendir.” (Müşahadat, 138)

Osmanlı toplumunu Batı’dan ayıran önemli bir faktör de, insana verilen değerdir. Bu değer verme bahsi cariyelere gelince de devam eder. Bir konağa cariyeye olarak getirilen kişi, o evin halkından biri kabul edilir.

Acâyib-i Âlem adlı romanda Suphi ve Hicabi Beyler Rusya seyahatinde Orel kasabasını gezerken, çiftliklerde çalışanların aslında esir olduklarını öğrenirler. Rusya’da esirliğin Çar tarafından kaldırılmış olmasına rağmen, yine de devam etmesi iki seyyahı etkiler. Onlar, Rusya’da ağır koşullar altında çalıştırılan esirlerin Osmanlı’nın cariyeleriyle kıyas edilemeyeceğini ifade eder:

“Rusya’daki esareti bizde olan esarete kıyas etmeye hiç bir imkân yoktur. Zaten bizde esaret var mıdır? Hizmet-i beytiyyede kullanmak için alınan Arap cariyeler bizim ellerimize düşünceye kadar belki esir addolunabilir. Hanelerimize geldikten sonra ise kendilerini şu ilk esaretten kurtarabilmek için birkaç sene hüdemât-ı âdiyye ile mükellef oluyorlar demek olur. Yani onları mubayaa için verdiğimiz akçeyi hizmetleriyle öder ödemez hakk-ı âzâda dahi müriüvetimiz hasebiyle nail oluyorlar.” (Acâyib-i Âlem, 123)

Yazar, Rusya’daki esaret anlayışı ile diğer milletleri karşılaştırır. Avrupa’da esirleri insan sınıfına bile koymazlar. Esirlere dayak atılması da sıradan hâle gelmiştir. Esirler “knut” denilen kamçılarla dövülür. Ayrıca köleler efendilerinin malı olduklarından hiçbir hakları yoktur. Efendileri onlara her bakımdan sahiptir.

Osmanlı’da ve Avrupa ülkelerinde kölelikte öncelikle insanın hürriyetini kaybetmesi ortak noktadır. Farklı olan ise, bu esirlere yapılan muameledir. Batı’da esirlere her türlü kötülük yapılmaktadır. *Acâyib-i Âlem*’de, Rusya’daki esirlerin senyörlere satıldığı ve knut denilen kırbaçlarla dövüldükleri, efendilerin evli kadın kölelerle ilişkiye girdikleri dile getirilirken; Suphi ve Hicabi Beylerin, yol arkadaşları İngiliz kızı Miss Haft’a, Osmanlı’daki efendilerin çoğunun cariyeleriyle evlendiğini söylemesi hayret uyandırır: *“Aman Suphi Bey! Bu pek mühim bir şeydir. Avrupa bunu bilmez. Avrupa zanneder ki o müstefrişeler, o odalıklar âdeta huzûzât-i nefsâniyyeye birer sermaye ve medar olup yoksa bâçare kızların familyaca hiçbir imtiyazları yoktur.” (Acâyib-i Âlem, 125)*

Bunun üzerine Suphi Bey, Miss Haft’a, Avrupa’nın büyük hata ettiğini söyler. Suphi, konunun daha iyi anlaşılması için padişah’tan bile örnek verir. Osmanlıda esaret bir prenses olmaya mâni değildir: *“Siz ‘la reine mere’ yahut ‘l’impératrice mère’ dersiniz. Biz ‘valide sultan’ deriz ki merâtib-i nisoâniyyemizin*

bâlâ-teridir." (Acâyib-i Âlem, 125) Ona göre, bu kadınlar padişahın validesi olduğu gibi bütün milletin de validesidir. İşte Osmanlıdaki esaret anlayışı Avrupa'ya göre çok fazla farklılık gösterebilmektedir.

Osmanlı'nın cariyeye ve kölelere bakışı sadece Avrupa'dan değil, aynı zamanda Amerika'dan da farklıdır. Orada da zencilerin durumu Avrupa'daki esirlerden daha iyi değildir.

Felâton Bey ile Râkım Efendi adlı romanda Râkım'ın evindeki Fedâyî Kalfa, evin hanımı hayattayken ikinci bir hanım durumundadır. Râkım'ın annesi ölünce, âdeta onun annesinin yerine geçer. Satın alınan Cânan da evin kızı gibi muamele görür. Cânan evde o kadar rahat davranır ki misafirliğe gelen İngilizler buna hayret ederler:

"Salonda vâlîde ile kızlar Cânan'a şaşmağa başladılar. Onlar, esir denilen şey Amerika'da olduğu misillü âdetâ behâyim gibi tavlaya bağlanır zannında bulduklarından bu esirin nasıl bir esir olduğuna şaşmakta mazur idiler."
(*Felâton Bey ile Râkım Efendi*, 125)

Râkım Efendi, yazar tarafından âdeta başarılı olmak için programlanmıştır. "Ahlakının saadet ve ruhi muvazenesinin hakkı olan başarılar dört tarafından yağar." (Tanpınar, 1988: 459) Çalışmaktan yorulmayan bu kahraman, evine aldığı cariyeyi kendisine âşık eder ve onunla evlenir.

"Felâton Bey, Avrupa medeniyetinin dâima şekil ve tarafını taklit etmektedir. Avrupa âdet ve geleneklerini körü körüne kabul etmekte ve gülünç olmaktadır. Rakım Efendi ise, ecnebilerle münâsebetlerinde, millî şahsiyetinden hiç fedakârlık etmeksizin, kendini onlara milli kültür değerleriyle kabul ettirmektedir. Rakım'ın ecnebilerle münasebeti, dâimâ bir kültür alışverişi tarzında cereyan etmektedir." (Has-Er 2000: 69).

Tanzimat Dönemi Türk romanında ortaya çıkan alafranga züppe tipi, *Felâton Bey ile Râkım Efendi* adlı romanda kendini gösterir. Ahmet Mithat Efendi, tembel, gösteriş ve Batı meraklısı olarak Felatun Bey tipini oluşturmuştur. "Ahmet Mithat, Batı hayranlığının alıp yürüdüğü bir dönemde, bu hayranlığa tepki olarak yaratmış Rakım Efendi tipini" (Naci 2009: XVIII).

Jön Türk'te aslen cariyeye olan Dilşinas Hanım, evin efendisi tarafından hür bir kişi ve evden birisi gibi addedilerek evlendirilmiştir. Bir cariyeye olmasına rağmen Dilşinas Hanım'ın Gazanfer Bey gibi askeriyeden birisiyle evlenmesi Osmanlı'daki cariyeye anlayışını daha da açık bir şekilde gösterir:

"Bir Çerkez cariyeye olmak hasebiyle tederrüs etmemiş bir ümmî ise de pek güzel terbiye görmüş bir hanımdır. Gazanfer Bey, Rusya muharebesinin mu-

kaddematını teşkil eden Sırp muharebesine gitmezden biraz evvelce Dilşinas Hanım ile tezevviic etmişti. Dilşinas Hanım cariye ise de yine kuzât-ı askeriyeden birisinin dairesinde âdeta evlât gibi bir meokide bulunduğundan Gazanfer Bey ile vukû-ı izdivacı öyle cariye alım satımı yolunda olmamıştır (Jön Türk, 7).

Ahmet Mithat Efendi, hikâye ve romanlarında bazı konu ve kavramları ilk defa kullanan yazar olmuştur. “Çok sayıda hikâye ve roman yazmış olmasına rağmen tekrara düştüğü pek görülmeyen Ahmet Mithat Efendi’nin, eserlerinin sonunda iyileri mutluluğa kavuştururken kötülerini cezalandırması sosyal edebiyat anlayışı ile açıklanabilir” (Gariper 2009: 64).

İntibah’ta Ali Bey’in aşk macerası Çamlıca’da başlar. Ali Bey, Mehpeyker’in arabasına yaklaştığında, içeriden iki cariye çıkar. Bunlar Mehpeyker’in cariyeleridir:

“On, on beş adım kadar yaklaşınca arabanın iki taraflı iki kapısı birden açıldı. Ali Bey’in tarafına açılan kapıdan kumruğöğsü feraceli⁹ bir kadın çıktı. Mukabilindeki kapıdan da iki cariye göründü. Cariyeler arabacı ile birlikte bir kenara çekildiler. Kadın Ali Bey’e doğru gelmeye başladı.” (İntibah, 37)

Romanın sonraki kısımlarında Ali Bey’in annesi Fatma Hanım, oğlunu Mehpeyker’den kurtarmak için eve güzel bir cariye almaya karar verir. Fatma Hanım, birkaç gün içinde iyice araştırarak büyük fedakârlıkta bulunarak Dilaşub adlı, isteğine uygun ve hayal ettiği kadar güzel bir kız satın alır. Dilaşub sarı saçlı, mavi gözlü ve beyaz tenlidir. Bu kızın güzelliği Ali Bey’in dikkatini çekmesine rağmen arada Mehpeyker olduğundan Dilaşub’a yaklaşmak istemez. Onun Mehpeyker’e olan aşkı Dilaşub’u daha fazla düşünmesini engeller. Annesi, oğlunun bu kıza ilgi göstermemesi üzerine ona bu kızla evlenmesini önerir.

Ali Bey, annesi Fatma Hanım’a hakaret eder ve kötü davranır. Annesi ise çaresizlik içinde ne yapacağını bilemeden sadece ağlamakla yetinir. Ali Bey bir gün Mehpeyker’in evine gittiğinde onu evde bulamaz. Sabaha kadar uyumadan onu bekleyen Ali Bey, bu kadının ahlaksız işler yaptığından şüphelenir. Mehpeyker sabah olunca evine döner. Ancak kendisini bekleyen Ali Bey, iyice sinirlenmiştir. Tartışmalar sonunda Ali Bey bu kadını terk eder ve evine dönerek Dilâşub’a bağlanır.

Türk romanında cariyeler, aile içindeki konumları itibarıyla genellikle rahat, iyi ve olumlu yönleriyle verilirken, “Samipaşazade Sezai, Sergüzeşt romanında bu sınıfın dramatik ve trajik durumunu öne çıkarmıştır” (Çetin 2002:

39). Asıl teması kölelik olan bu romanın ilk kısmında Kafkaslardan esir olarak İstanbul'a getirilen üç cariyeyi görürüz: "Çerkesle bu herif (Hacı Ömer) bir sandala, cariyeler de diğerine binerek, Tophane iskelesine doğru vapurdan açıldılar." (Sergüzeşt, 3)

Dönemin önemli bir sorunu olan cariyelik kurumu, romanın yazarının hayatını da yakından ilgilendirir. Zira, yazarın annesi Kafkasya'dan kaçırılıp İstanbul'a getirilmiş Gürcü asıllı bir cariyeye olan Dilârâyîş Hanım'dır. Bu bakımdan Sezai, annesinin çocukluğuna ve genç kızlık yıllarına bir gönderme yapar. *Sergüzeşt'* te, cariyelerden ikisi on altı, on yedi ve diğeri de dokuz yaşındadır. İnsan ticareti yapan Hacı Ömer, bu kızları iyi fiyata satmanın yollarını düşünür. Sonra kızları pazarlamak için bir evde toplarlar: "Bu evde kızlar geceleri bir odaya toplanır, birbirleriyle konuşurlardı; fakat çok gülmek, Çerkesçe konuşmak yasaktı. Bir müşteriye gidip de, her ne sebepten dolayı olursa olsun, beğenilmeyerek gelen esirlere, on, on beş kırbaç vurulurdu." (Sergüzeşt, 5)

328 Küçük kızın adı Dilber'dir. Bu kız Mustafa Efendi adında birisinin evine kırk liraya satılır. Bu evin hanımı ile Arap halayık Taravet, bu kıza sürekli ağır işler yaptırır ve çoğu zaman da onu azarlayıp döver. Evin hanımı Taravet, Dilber'in evin kızı Atiye'nin oyuncaklarıyla oynamasına izin vermez. Dilber, esir olduğundan bir oyuncakçının bile olmayacağını farkındadır. Atiye'nin kendisine verdiği oyuncak bebeği büyük bir sevinçle alır. Ancak bu bebeği saklayacak yer bulmakta zorlanır. Kendisine verilen şekerleri gizlediği bohçasının farkına varan evin hanımı Dilber'i azarlar ve her şeyini pencereden dışarı atar. Onun, Dilber'i yanına, "Buraya gel, pis Çerkes, buraya gel murdar dilenci" (s. 12) diye çağırışı bile büyük bir merhametsizlik örneğidir.

İlk Türk kadın romancısı olarak bilinen Fatma Âlîye Hanım, *Muhâdarât* (1309/1891) adlı eserinde baskı ile yapılan evliliğin mutsuzlukla sonuçlanması ve ilk sevgisinden vazgeçip yeniden sevebileceği konusunun anlatıldığı bir aşk hikâyesini anlatırken, cariyelik hususuna da önemli yer verir. "Fatma Âlîye, cariyelerin aile yapısı içindeki yerini özellikle *Muhâdarât* romanında, eserin kahramanı olan Fâzıla'nın hayatı üzerinde ortaya koyar. Genellikle ev içi hizmeti çerçevesinde ele alınan bu ilişkiler Efendi-Cariye Münasebeti üzerinde yoğunlaşır" (Aşa 1992: 275).

Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat' ta Rifat Bey'in annesi Kâmile Hanım'ın cariyesi vardır. Bu cariyeye, on yaşında ve Gülzar isminde bir kızdır. Bu kız Saliha ile Rifat Bey arasında mektup alışverişinde de görev alır.

Zehra adlı eserde, bir tüccarın kızı olan Zehra, kendisi küçük yaşlarda

iken annesi ölür. Daha sonra babasının kâtibi Suphi ile evlendirilir. Annesi, oğlunun evine, Sırrı Cemal adında bir cariye alır. Zehra bu kadını aşırı ölçüde kıskanır. Sonradan Suphi, Sırrı Cemal'i sever ve onu nikâhına alır. Ardından Zehra'yı boşar. Zehra ise intikam için, Suphi'nin başına Ürani adında düşkün bir kadını musallat eder. Suphi kısa zamanda bu Rum kadınına bağlanır ve evini unuttur. Sırrı Cemal ise kocasının bu durumuna üzülür, çocuğunu düşürür. Sonunda da kendisini öldürür. Aşağıdaki parçada Suphi'nin Sırrı Cemal'e yakınlaşmasını anlatılır: *"Suphi, Sırrı Cemal'e olan ibtilâsını âdetâ izhâr etmişti. İşte zavallı Zehra'yı canından bezdiren bu ilan-ı ibtilâ idi. Kendisi gittikçe azâb içinde yıpranıp solmakta iken Sırrı Cemal'in gittikçe neş'eler içinde açılıp serpil-diğini görmekteydi."* (Zehra, 56)

Paris'te Bir Türk'te Nasuh, Cartrisse ve Paul arasında hürriyet üzerine sohbet edilir. Catherine, krallık üzerine olumsuz ifadeler kullanır. Hürriyeti olabildiğince kısıtladığı için Fransız halkının büyük sıkıntılar çektiğini belirtir. Paul, kanunların insanın hürriyetini engellememesi gerektiğini söyleyerek, *"Hürriyet demek insanın salâhiyet-i tabiyesine malik olmasıdır."* (s. 302) der.

Paul, kanun dâhilinde hürriyet hususunu savunurken Nasuh, Avrupa'daki hürriyetin bile yeterli olmadığını ifade eder. Osmanlıda Cumhuriyet yönetimi olmadığı halde herkesin eşit olduğunu söyler. Bir sadrazamın oğlu sadrazam olmaya layık değilse sadece asil olduğundan hiçbir şey iddia edemez. Diğer taraftan bir hamalın oğlu liyakat kazanırsa sadrazam olabilir. Paul'un cumhuriyette bulunduğunu söylediği hürriyetin, Osmanlı'da da mevcut bulunduğunu, daha ilerisinin cumhuriyette bile olmadığını ifade eder.

Paul, bir ülkede milletin cumhuriyet taraftarı, Napolyon veya krallık yanlısı olarak parçalara bölünememesi gerektiğini söyler. Nasuh ise birliğin sadece cumhuriyetle mi sağlanacağını sorar. Paul ise fikrinde sonuna kadar ısrarlıdır. Nasuh ise, hem cumhuriyet yönetiminin hem de Osmanlı yönetiminin kanunlara göre ülkeleri yönettiği, aslında ikisinde de kanunlar olmasına rağmen uygulamalarda hatalar yapıldığını söyler. Nasuh şu sözlerle bu husustaki düşüncelerini tamamlar:

"İmdi makam-ı hükümette gerek bir imparator bulunsun, gerek kral, gerek reis. Mücerret kanunun hükmünü tenfiz ve icraya memur olduğu hâlde, hükümetlerin birbirinden ne farkları kalır? Otuz kadar millet ta'dad ederim ve bunların tanıdığı bir dini dermiyan eylerim ki, orada fıkıhan kanunu gayet serbestâne ictihadlarla, mücadelelerle vaz ve tayin etmişlerdir." (*Paris'te Bir Türk*, 306)

Paul bu sözlerle Nasuh'un İslamiyeti tavsiye ettiği manasını çıkarır. Nasuh, İslamiyetin bin iki yüz yıl boyunca milletlerin namusuna, hürriyetine, canına, malına zarar gelmesini önleyerek onlarca ülkeyi idare ettiğini, bundan sonra da edeceğini söyler. Ona göre, en iyi kanunlar cumhuriyetçilerin elinde olsa bile İslam dininden habersiz kişiler bu kanunları çıkarlarına kullanırlar. Buna en güzel örnek olarak da Napolyon'un milyonlarca insanı dünyayı harap etmek için kullanmasını gösterir.

Felâatun Bey ile Râkım Efendi adlı romanda Jozefino, bir müşterinin Canan'ı yüksek bir parayla satın almak istediğini söyler. Yüz liraya satın aldığı cariye bin beş yüz lira teklif edilmesi Râkım Efendi'yi pek ilgilendirmez. Hatta Canan isterse bu yeni efendisine gidebileceğini belirterek Jozefino'ya, bu parayı da Canan'a vereceğini ifade eder. Jozefino'nun, bu kadar büyük bir parayı bir cariye vermemesi gerektiğini söylemesi üzerine Râkım şöyle söyler: "Ya kendi cebime mi koyacağım? Sen beni o kadar aç gözlü, o kadar gaddar mı zannediyorsun? Ben bir adamın hürriyeti bedeli olan parayı nasıl yiyebilirim?" (*Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, 56)

330

Jön Türk'te asıl ismi Ayşe iken bunu beğenmeyip Fransızca 'biche' kelimesinin Türkçesi olarak 'Ceylan'ı seçen bir hanımla karşılaşırız. Ceylan Hanım, serbest bir şekilde yetişmiş olup alafrağa bir tahsil görmüştür. Avrupa'da kadınlar için çıkan yayınları takip eden bu hanım, Batılı birçok eseri de okumuş, hürriyet anlayışını da ahlaksızlık olarak algılamıştır.

"Ceylan gibi Avrupa'nın mesâil-i nisvâniyyeye dair olan matbuatını okudukları gibi serbestî-i nisvândan müstefit olan birçok erkekler dahi o kariât-ı serbestî-perestâna yardım ederler. Mütalâa ettikleri şeylerin netâyicinden onları haberdar ederler. Nev'-i nisvâna karşı bu tavr-ı ahrârâne bulunmayı da bir şıklık sayarlar. (Jön Türk, 54)

Sınırsız hürriyet, olumlu taraflarından ziyade kötü sonuçların doğmasına sebep olmuştur. Ahlak değerlerindeki zedelenme zamanla telafisi mümkün olmayacak ağır hasarlara yol açacaktır.

Acâyib-i Âlem'de Suphi ve Hicabi Beyler Miss Haft ile beraber Rusya seyahatindedir. Mekân bu defa Orél kasabasıdır. Bu bölgede efendilerinin tarlalarını ekip biçen ve diğer hizmetlerini yerine getiren esirler bulunmaktadır. Yazar, Rusya'daki esareti bizdekiyle kıyas etmeye imkân olmadığını söyledikten sonra şöyle devam eder:

"Zaten bizde esaret var mıdır? Hizmet-i beytiyyede kullanmak için alınan Arap cariyeler bizim ellerimize düşünceye kadar belki esir addolunabilir.

Hanelerimize geldikten sonra ise kendilerini şu ilk esaretten kurtarabilmek için birkaç sene hudemât-ı âdiye ile mükellef oluyorlar demek olur. Yani onları mu-bayaa için verdiğimiz akçeyle hizmetleriyle öder ödemez hakk-ı âzâda dahi mü-rüvvetimiz hasebiyle nail oluyorlar.” (Acâyib-i Âlem, 122)

Esirlerin her türlü ihtiyacı karşılanmakla birlikte, cariye olan esirler aileden biri gibi addedilir. Osmanlı’da nadir de olsa bunlara sert muamele eden kişilerin bulunduğu da yazar tarafından belirtilir. Rusya’daki esaret diğer milletlerden farklıdır. Eski toplumlarda esirler insan bile sayılmaz iken kıyas kabul etmeyecek kadar kötüdür. Birçok toplumda esirlere hayvandan daha aşağı gözle bakılır. Rusya’da esirler ailece tarla işlerinde çalışırlar ve hasılatı efendileriyle yarı yarıya paylaşırlar. Rus köylüleri de bir bakıma esirlerle aynı kaderi yaşar. Onlar da yıl boyunca efendilerine hizmet eder.

Suphi ve Hicabi Beyler, Hiss Haft’a Osmanlı’daki esaret anlayışını anlatınca, bayan Haft böyle bir durumun olamayacağını, milletleri hakkında beğenilmeyecek durumları hafifleterek anlattıklarını söyler. Suphi Bey kendilerinin yalan söylemediklerini söyleyerek sözlerine şöyle devam eder:

“Şevketli padişahlarımızın harem-i hümayûnla mı teşkil edenler kamilen üserâ-dandırılar. Düşünüünüz ki bizde esaret bir prenses olmaya da mani değildir. Siz “la reine mere” yahut “l’impératrice mère” dersiniz. Biz “valide sultan” deriz ki merâtib-i nisvâniyyemizin bâlâ-teridir. Padişahlarımızın validesi olduğu gibi bütün milletimizin de validesidir. İşte esaret bu mertebe-i âlü’l-âle varmaya da mani olmadıktan başka hatta muciptir bile! Bunlar meyanında mülk ve millete ne kadar güzel hizmet edenleri ne büyük hayrat ve meberrât bırakanları olmuştur ki mediçi prensesleriyle hiç de kıyas kabul etmezler.” (Acâyib-i Âlem, 125)

Kafkas’ta Osmanlı Devleti’nin hürriyet anlayışı ve ülkedeki azınlıklara bakışı dile getirilir. Syentianos ile Kumandan arasında bir konuşmada Syentianos şöyle söyler:

“Hele bugün Devlet-i Aliyyenin Hristiyan teb’asına emniyeti hiçbir zamana mahsus değildir. Devlet-i Aliyye ülkesinde Hristiyanlar âdeta Osmanlılar kadar hürdür, serbesttir. Herkesten ziyade rahattır. Eğer bunların mazlûmiyetine dair yine kendi uydurduğumuz yalanlara kendimiz inanacak isek o başka. Lâkin biz de Müslümanlar değil kendi milletimiz bizzat Moskoflar, İslavlar, Ortodokslar bile Türkiye Hristiyanları kadar hür olmadıklarını itiraf etmeyecek misiniz?” (Kafkas, 55)

Bu romanda hürriyet teması ve Kanûn-i Esasi hakkında bilgiler verilir.

Osmanlı bununla beraber büyük aşama kaydetmiştir. Kumandan ise şu sözlerle yanıt verir:

“Hürriyet bir kere Osmanlı akvamının zihnine güzelce yerleşsin de bakınız Rusya’da sen bile, ben bile imparatorun aleyhine kıyam ederek Osmanlılar gibi hür olmaklığımızı isteyeceğiz. Zira yanı başımızda Osmanlıyı mes’ut görüp de kendimizi mazlum ve esir görmeye razı olamayacağız.” (Kafkas, 56)

3. Sonuç

Tanzimat Dönemi romanlarında hürriyet ve esaret temalarının iç içe işlendiğini görmekteyiz. Osmanlı Devleti’nde, kölelerin saray hizmetlerinde kullanılması ve cariyelerin saraya girmesi yüzyıllar öncesine dayanır. Kanuni’nin Ukrayna asıllı bir cariyeye olan Hürrem Sultan’la (Rokzalan) evlenmesi, Osmanlı için önemli sonuçlar doğurur. Bundan başka, bazı esirlerin azat edilip hürriyetine kavuştuktan sonra devlet yönetiminde görevler aldığı da görülür. Osmanlıda kölelerin böyle üst seviyelere çıkabilmesinin sebebi, kölelik kurumunun Batı toplumlarından farklı oluşudur. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde köylüler hür olup Avrupa’da feodalizm dönemlerinde görülen toprağa bağlı kölelik (serflik) sistemiyle benzeşmez.

332

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde sosyal, siyasi, ekonomik vb. alanlarda görülen değişiklikler dönemin edebiyat türlerine yansımakta geç kalmaz. Özellikle roman ve hikâyelerde bu tema çokça ele alınır. Tanzimat Dönemi romanlarında esaret izleğinin ön planda olduğu anlatıların başında Ahmet Mithat’ın *Esaret, Müşahadat, Acâyib-i Âlem, Felâtun Bey ile Râkım Efendi, Paris’te Bir Türk, Jön Türk*, Namık Kemal’in *İntibah*, Samipaşazade Sezai’nin *Sergüzeşt*, Şemsettin Sami’nin *Taaşuk-ı Tal’at ve Fitnat* ve Nabizade Nazım’ın *Zehra* adlı eserlerini sayabiliriz. Bu eserlerde insan ticaretinin, esaretin yanlışlığı, olumsuz tarafları ele alınırken, yer yer trajik sonlarla ve ibret verici öykülerle mesajlar verilir.

Kafkaslardan kaçırılıp İstanbul’a getirilen cariyelerin bir kısmı efendileriyle evlenir. Bir kısmı da türlü sıkıntılar içinde yaşamını sürdürür. Dönemin romanlarında bu cariyelerin hürriyet özlemi dile getirilir. Tanzimat yazarları, Osmanlı’daki hürriyet ve esaret anlayışının Batı’dan farklı olduğunu, Avrupa toplumunda kölelere, cariyelere insan gözüyle bile bakılmazken, Osmanlı topraklarında genellikle cariyelerin efendileri tarafından korunduğu, hatta eğitilip evlendirildiği de görülür. Anlatılardaki önemli bir husus da evlerde veya konaklarda cariyeye-efendi ilişkisidir. Efendisine hizmet edecek olan cariyenin hemen her konuda iyi yetişmesine özen gösterilir. Dönemin anlatıla-

rında esaret izleğinin kötülüğü dile getirilirken, insanın yaratılışında, özünde hürriyet unsurunun olduğu da ifade edilir. Bu sebeple eserlerde hürriyet ile esaret unsurları tezat olarak işlenir.

Kaynakça

Ahmet Mithat Efendi (2000), *Acayib-i Âlem*, hzl.: Kazım Yetiş, Ankara: TDK Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2001), “Esaret”, *Letaif-i Rivayat*, hzl.: Fazıl Gökçek-Sabahattin Çağın, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2000), *Felâtin Bey ile Rakım Efendi*, hzl.: Nejat Birinci, Ankara: TDK Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2000), *Kafkas*, hzl.: Erol Ülgen, Ankara: TDK Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2003), *Jön Türk*, hzl.: Kazım Yetiş, Ankara: TDK Yayınları.

Ahmet Mithat Efendi (2000), *Paris’te Bir Türk*, hzl.: Erol Ülgen, Ankara: TDK Yayınları.

Akyüz, Kenan (1995), *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Aşa, H. Emel (1992), “İlk Kadın Türk Romancısı Fatma Âlîye Hanım’ın Romanlarında Aile ve Kadın”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, s. 269-278.

Budak, Ali (2008), *Batılılaşma ve Türk Edebiyatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Çetin, Nurullah (2002), “II. Abdülhamit Dönemi Türk Romanı”, *Hece Dergisi, Türk Romanı Özel Sayısı*, Sayı: 65, 66, 67, Ankara.

Enginün, İnci (1998), *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Fatma Âlîye Hanım (1996), *Muhâdarât*, hzl.: H.Emel Aşa, İstanbul: Enderun Yayınevi.

Gariper, Cafer (2009), “Yenileşmenin Başlangıcı ve Öncüleri”, *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Editör: Ramazan Korkmaz, Ankara: Grafiker Yayınları.

Has-Er, Melin (2000), *Tanzimat Devri Türk Romanlarında Kadın Kahramanlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Karabulut, Mustafa (2008), *Batılılaşma Açısından Tanzimat Dönemi Türk Romanı*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.

- Kemal, Namık (1999), *İntibah yahut Sergüzeşt-i Ali Bey*, hzl.: Seyit Kemal Karaali-oğlu, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Korkmaz, Ramazan (2009), "Yeni Türk Edebiyatına Giriş", *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Editör: Ramazan Korkmaz, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Naci, Fethi (2009), *Yüz Yılım 100 Romanı*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nazım, Nabizade (1997), *Zehra*, hzl.: Hüseyin Alacatlı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Okay, Orhan (1989), *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Okay, Orhan (2005), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1988), *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Basımevi.
- Parlatır, İsmail (1992), *Tanzimat Edebiyatında Kölelik*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sami, Şemsettin (2005), *Taaşşuk-ı Tal'at ve Fitnat*, hzl.: Yakup Çelik, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sezai, Samipaşazade (1999), *Sergüzeşt*, hzl.: Zeynep Kerman, Ankara MEB Yayınları.